

WORKING PAPER č. 8/2005

Je stárnutí populace výzvou pro hospodářskou politiku?

Zdeněk Tomeš

prosinec 2005

Řada studií Working Papers Centra výzkumu konkurenční schopnosti české ekonomiky je vydávána s podporou projektu MŠMT výzkumná centra 1MO524.

JE STÁRNUTÍ POPULACE VÝZVOU PRO HOSPODÁŘSKOU POLITIKU?

Abstract:

Working paper deals with the economic aspects of population ageing. The paper challenges the commonly perceived idea that population ageing is the main threat for the economy of pension and health systems. Ageing is viewed as natural, cyclical and limited process that cannot threaten the basic functions of the welfare state. The cause of present problems is identified as the inability of the policy makers to fine-tune social systems as an answer to changing demography.

Abstrakt:

Předložená studie se zabývá ekonomickými důsledky stárnutí populace. Snaží se zodpovědět na otázku, zda demografické stárnutí představuje výzvu pro tvůrce hospodářské politiky. Studie polemizuje s pojetím stárnutí jako ekonomické hrozby a nabízí odlišný úhel pohledu na tuto problematiku. Populační stárnutí je pojímáno jako přirozený, cyklický a konečný proces, který nemůže ohrozit podstatu fungování sociálních systémů. Příčinou současných problémů je nepřizpůsobení nastavení hospodářské politiky dynamickému demografickému vývoji. Je zdůrazněna role oscilující věkové struktury a změn v ekonomické aktivitě na zhodnocení ekonomických dopadů populačního stárnutí.

Recenzoval:

doc. Ing. Ladislav Průša, CSc.

ÚVOD

Populačnímu stárnutí je věnována mimořádná pozornost v odborných i populárních analýzách. Stárnutí populace je vnímáno jako významný problém hospodářské politiky, především ve vztahu k sociálním systémům. Hlavní obavy se koncentrují do oblasti dlouhodobé fiskální udržitelnosti penzijního systému. Další problémovou oblastí je zdravotnictví, protože hlavními konzumenty zdravotní péče v populaci jsou senioři. Jsou také vyjadřovány obavy z důsledků stárnutí pracovní síly.

Dlouhodobé demografické prognózy odhadují růst počtu starých osob v populaci. Z těchto demografických prognóz jsou následně kalkulovány projekce vývoje důchodového a zdravotního pojištění, které v dlouhodobé perspektivě tendují k vysokým deficitům. K zajištění fiskální udržitelnosti těchto systémů jsou potom navrhovány zásadní systémové reformy. Interpretace dopadů populačního stárnutí je tak charakteristická pesimistickým přístupem, kdy prognózovaný růst počtů starých osob a pokles plátců daní je vnímán jako významná ekonomická a sociální hrozba budoucnosti.

V předložené studii jsem se v souladu s dalšími autory (Hauner 2005, Rabušic 2002, Mullan 2000, Gee, Gutman 2000) pokusil o poněkud odlišný úhel pohledu na problematiku populačního stárnutí. Snažil jsem se analyzovat jeho vnitřní podstatu. V rámci studie pojmám stárnutí jako přirozenou a periodickou změnu věkové struktury. Pokoušel jsem se prokázat, že na tuto změnu nereaguje nastavení hospodářské politiky. Argumentuji, že na finanční stabilitu sociálních systémů má větší vliv míra ekonomické aktivity na trhu práce než demografická míra stárnutí.

1. STÁRNUTÍ POPULACE

Co je stárnutí populace? Jedná se o změny ve věkové skladbě populace s posuny ve prospěch starších věkových skupin. Jsou možné dva základní způsoby měření tohoto procesu:

- a) mediánem věku osob v populaci,
- b) podílem starých osob v populaci.

Tabulka č. 1: Stárnutí populací vyspělých a rozvojových zemí

	1950	1975	2000	2025	2050
1. MEDIÁN VĚKU OSOB					
vyspělé země	28,6	30,9	37,4	44,1	46,4
rozvojové země	21,4	19,4	24,3	30,0	35,0
2. % PODÍL OSOB 60+					
vyspělé země	11,7	15,4	19,4	28,2	33,5
rozvojové země	6,4	6,2	7,7	12,6	19,3

Zdroj: UN 2002

Je důležité rozlišovat mezi pojmy stará populace a stárnoucí populace. Stará populace je statický koncept, stárnoucí dynamický. Stará je populace s vysokými hodnotami mediánu věku či podílu starých osob. Stárnoucí je populace, kdy tyto hodnoty rostou. Pokud pomínu stacionární stavy, existují čtyři typy populačních struktur:

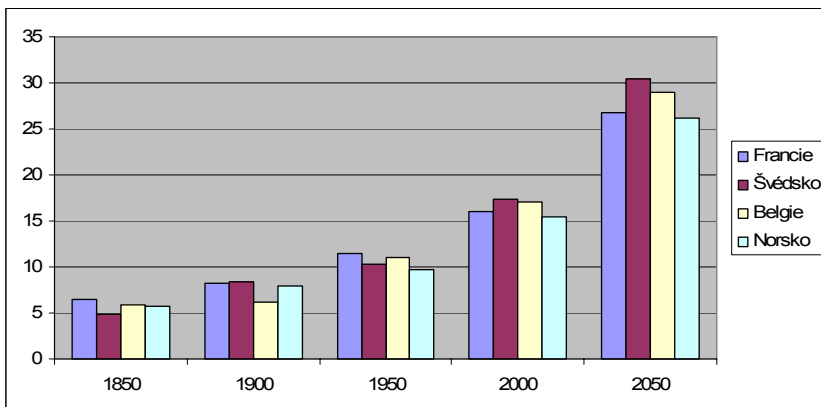
- a) stará, stárnoucí,
- b) stará, mládnoucí,
- c) mladá, stárnoucí,
- d) mladá, mládnoucí.

Ke změnám věkové struktury může docházet třemi způsoby, a to změnami porodnosti, úmrtnosti a migrace. „Stárnutí pak může být produktem jednak zpomaleného růstu počtu mladých věkových skupin (je způsoben nižší porodností), jednak zrychleného nárůstu počtů ve starších věkových skupinách zapříčiněného rychlým poklesem úmrtnosti. Demografická literatura tyto dva různé procesy pojmenovává jako „stárnutí od základny“ a „stárnutí na vrcholu.““ (Rabušic 1994, s. 22). Vliv mezinárodní migrace na stárnutí vyspělých zemí v období po druhé světové válce byl daleko méně významný než změny v hodnotách porodnosti a úmrtnosti. (UN 2002)

„V roce 2000 byl medián věku světové populace 26 let. Medián věku evropské populace dosahoval hodnoty 38 let, medián africké populace 18 let. Zemí s nejmladší populací pak podle tohoto ukazatele byl Jemen s mediánem věku 15 let, nejstarší pak Japonsko s mediánem věku 41 let. Podíl osob ve věku 60 let a více v populaci se celosvětově

zvýšil z 8% v roce 1950 na 10% v roce 2000 a prognózy odhadují, že do roku 2050 tento podíl vzroste na 21%.“ (UN 2002, s. 5)

Graf č. 1: Podíl osob ve věku 65+

Zdroj: 1850-1900: Rosset (1964); 1950-2050: UN (2002)

Častěji používanou metodou pro měření procesu stárnutí populace je pomocí změn v podílu starých osob v populaci. Míra stárnutí podle tohoto ukazatele je však odvislá od stanovení věku, kdy je jednotlivec považován za starého. Většina statistik používá členění věkových skupin populace v hranicích 0-14; 15-64; 65+. Nejčastější modifikací je pak dělení 0-19; 20-59; 60+, které pak více odpovídá realitě na trhu práce evropských států blahobytu, kde dochází k pozdějšímu vstupu na trh práce, díky prodloužené délce studia a k dřívějšímu odchodu z trhu práce díky předčasným odchodům do penze.

Z tohoto pohledu je pro měření stárnutí zásadní vymezení věku, ve kterém se stává jednotlivec starým. Jak uvádí Rabušic, jedná se o sociálně podmíněnou realitu: „Ze strukturálního, a tedy adekvátního hlediska je populace stárnoucí tehdy, jestliže narůstá podíl jedinců v seniorském věku. Jenže v jakém věku se člověk stává seniorem? Je zřejmé, že určení věkové hranice stáří je konvencí a sociálním konstruktem, který vznikl z potřeb administrativy sociálního státu. Konvečně se v současné době pracuje s věkovou hranicí 60 nebo 65 let, každému, kdo se problematikou stáří jen trochu zabývá, je ovšem jasné, že jak individuální difference fyzických a psychických charakteristik jsou v tomto věku velmi značné, tak také samotná subjektivní percepce věku stáří se u jedinců odlišuje.“ (Rabušic 2002, s.5)

Rabušic dále uvádí, že vnímání stárnutí je závislé i na věku respondentů: „Jak např. ukázal reprezentativní výzkum české předseniorské a seniorské populace (osob ve věku 50 let a starších), který v roce 1996 provedl Rabušic s Marešem, stává se člověk, podle mínění našich respondentů, starým kolem 67 roku. Určení věkové

hranice stáří je ale v české populaci závislé na pohlaví respondenta: muži uváděli věk, v němž začíná stáří, v průměru u 67,8 let, ženy pak u 66,1 let. Ale nejen to, vnímání věku, v němž se člověk stává starým, je závislé také na samotném věku člověka. Mladší lidé určují hranici stáří níže než lidé starší. Tak např. muži ve věkové skupině 50-54 let považují za hranici stáří v průměru věk 65,8 let, ženy pak 64,6 let. Ovšem muži ve věku 70-74 let již za hranici stáří považovali v průměru věk 69,5, ženy pak 66,6 let.“ (Rabušic 2002, s. 5)

Podle přehledové studie Rosset (1964) se v historii sice silně měnil pohled na to, kdy se jednotlivec stává starým, obecně lze tento věk vymezit obdobím mezi 60-70 roky. Nelze také pominout vzájemný vztah mezi věkem dosažení stáří a věkem odchodu do důchodu. Na jedné straně je dosažení stáří důvodem proto, aby jednotlivec získal nárok na penzi, na druhé straně je věk odchodu do důchodu určující pro vnímání člověka jako starého. Jak uvádí Rabušic: „Typická definice stáří vychází z toho, že starým se člověk stává po dovršení určitého věku, který se většinou pohybuje v rozmezí šedesáti až šedesáti pěti let. Rituálem, jenž přechod do této fáze životní dráhy jasně vymezuje, je odchod do důchodu.“ (Rabušic 1994, s. 143)

Podrobnější informace o demografické skladbě obyvatelstva poskytuje tabulka věkové skladby, kde kromě podílu seniorské populace dostaneme i údaje o dětské a produktivní části populace.

Tabulka č. 2: Věková skladba; procentuální podíly na celkové populaci; 2003

	věk 65+	věk 15 - 64	věk 0 - 14
Itálie	18,2%	67,4%	14,4%
Německo	17,5%	67,5%	15,0%
Švédsko	17,2%	64,8%	18,0%
Francie	16,3%	65,0%	18,7%
Rakousko	15,5%	67,9%	16,6%
Maďarsko	15,4%	68,5%	16,1%
EU 25	15,1%	67,6%	17,3%
ČR	13,9%	70,5%	15,6%
Polsko	12,8%	69,4%	17,8%
Slovensko	11,6%	70,4%	18,0%
Irsko	11,2%	67,6%	21,2%

Zdroj: Eurostat

Z výše uvedených údajů o rozložení věkové skladby lze odvodit následující indexy:

- aged dependency ratio, které je definováno jako podíl populace ve věku 65+ děleno populací ve věku 15 – 64,
- youth dependency ratio, které je definováno jako podíl populace ve věku 0 - 14 k populaci ve věku 15 – 64,
- total dependency ratio (celkový index závislosti), které je definováno jako podíl skupin 0 - 14 a 65+ děleno populací ve věku 15 - 64.

Ukazatele základní věkové skladby a indexu závislosti jsou pouze hrubými nástroji měření populačních trendů. Důsledný popis těchto procesů zachycuje populační strom, což je grafické zachycení četnosti výskytu ročních věkových skupin v populaci.

2. POPULAČNÍ PANIKA

Stárnutí populací se v současnosti dostává mimořádné odborné i mediální pozornosti. Je považováno za zásadní problém budoucího vývoje hospodářství vyspělých zemí. Argumentace o negativním dopadu populačního stárnutí na ekonomiky současných zemí je odvozována ze skutečnosti, že hlavní břemeno financování programů státu blahobytu nese produktivní zaměstnaná generace, zatímco hlavními příjemci dvou nejdůležitějších fiskálních výdajových programů je seniorská populace. Populační stárnutí mění věkovou skladbu ve prospěch starých a v neprospěch mladých. Interpretace důsledků demografických změn je pak přímočará. Populační stárnutí ohrožuje fungování státu blahobytu v jeho současné podobě.

Jak uvádí například demoGraf č. John Bongaarts ve své přehledové studii zabývající se ekonomickými dopady populačního stárnutí: „Populační stárnutí vzbuzuje obavy ohledně udržitelnosti systémů veřejného důchodového pojištění (OECD 1998; World Bank 1994). V minulosti byly omezené dávky penzí poskytovány na bázi neformálních rodinných a komunitních vztahů, ale tyto vazby byly téměř všude oslabeny. Většina podpory pro staré v současných vyspělých společnostech je poskytována veřejnými a soukromými penzemi a vládou poskytovanou zdravotní péčí. Tyto programy byly úspěšné v zacelování příjmové mezery mezi starou a pracující populací a míra chudoby mezi starými významně poklesla. Ovšem výdaje široce implementovaných programů na bázi PAYG, které spoléhají na transfery od mladých ke starým se stávají stále více zatěžujícími pro přispěvatele a jsou v konečné fázi neudržitelné, když se index stárí zvýší na vysoké hodnoty.“ (Bongaarts 2004, s.3)

Z negativních dopadů populačního stárnutí na současné ekonomiky je vyvozována nutnost zásadních reforem. Jak uvádí například review Mezinárodního měnového fondu: „Většině zemí Evropské unie způsobí populační stárnutí závažné fiskální problémy. Nejvýznamnější z nich pak fiskálně nerozumně nastavené penzijní systémy. Bylo dosaženo všeobecného konsenzu, že je nutností zásadní penzijní reforma. Veřejné penze financované na principu pay-as-you-go (PAYG) převažují v současnosti ve většině zemí. Tyto systémy vyplácí penze ze současných příspěvků a daní. Problém spojený s PAYG spočívá v tom, že se ocitá v nebezpečí masivního podfinancování, když se počet osob pobírajících dávky začne silně zvyšovat v relativním poměru k počtu osob v aktivní pracovní síle, kteří do systému platí“. (IMF 2004, s. 21)

K problematice populačního stárnutí a jejímu dopadu na ekonomiky současných vyspělých zemí vydala zásadní stanoviska většina významných mezinárodních organizací:

- World Bank k problematice populačního stárnutí vydala dokument „Averting the Old Age Crises“ (1994), kde dokládá negativní dopady populačního stárnutí na budoucí fiskální pozici vyspělých zemí,
- OECD ve svém prohlášení uvádí: „Penzijní systémy v současné podobě pravděpodobně zatíží těžkým a narůstajícím břemenem pracující generaci v následujících dekádách. Tyto finanční tenze mohou ohrozit mezigenerační solidaritu – koncept, na kterém je založena celá koncepce poskytování veřejných penzí.“ (OECD 1988, s.2),
- OSN: „Změny ve věkové skladbě mohou zásadně ovlivnit společenské ekonomické, politické a sociální struktury. Mění se váhy rozdílných věkových skupin vytváří sociální a politické pnutí ve společnosti, aby změnila současný způsob distribuce statků, což vytváří podmínky, které mohou vést ke vzniku mezigeneračních konfliktů.“ (UN 2002, s.2),
- Postoj mezinárodních organizací shrnuje Hauner (2005): „Existuje rozsáhlá literatura o fiskální časované bombě výdajů na staré. V důsledku populačního stárnutí prognózuje Economic Policy Committee a OECD významné zhoršení (v řádu 6-8 procent HDP) primární fiskální pozice pro většinu členských zemí OECD v období 2000-2050. Na základě těchto údajů Standard and Poor predikuje výrazné zhoršení ratingového ohodnocení většiny hlavních industrializovaných zemí. Alarmismus ohledně fiskální udržitelnosti se zdá být na místě.“ (Hauner 2005, s.3)

Alarmismem ohledně průběhu a dopadu populačního stárnutí nešetří i řada autorů v dílčích ekonomických studiích:

- „Stárnutí populace představuje výzvu pro veřejné i soukromé finance v EU. Rostoucí výdaje na penze, zdravotní péči a sociální služby tlačí národní veřejné finance na hranu bankrotu. Možnostmi řešení je zvrácení trendu populačního stárnutí nebo reforma veřejných financí.“ (Rodriguez-Pose 2002, s. 88),
- „Německo je jedna ze zemí, které budou nejsilněji zasaženy stárnutím populace, a to dokonce silněji než Francie, Velká Británie či USA. To způsobí výraznou změnu ekonomické situace v následujících dekádách. Systém sociálního zabezpečení se tak dostane pod dodatečný tlak. Bude muset být vyřešen narůstající mezigenerační konflikt. Klesající nabídka práce a možný růst averze k riziku ve společnosti způsobí pokles vyhlídek na ekonomický růst. Jako důsledek této situace dojde ke změně německé politické ekonomie.“ (Siebert 2005, s. 154) ,
- „Nastávající demografická krize v Německu vyžaduje zásadní reformy penzijního systému. V demokracii jsou ovšem reformy průchozí pouze tehdy, pokud je podporuje většina voličů. Do roku 2023 je věkový medián pod úrovní kritického věku, což znamená, že mladí mají majoritu a reformy mohou být implementovány. Po

roce 2023 se Německo stane gerontokratickou zemí, kde staří přehlasují mladé. Pouze strach, že by mladí mohli emigrovat a snad určité altruistické přístupy k vlastním potomkům by mohly starším bránit ve vykořisťování mladých.“ (Sinn, Uebelmesser 2001, abstrakt),

- „Důležitým důsledkem populačního stárnutí je rostoucí fiskální zátěž generovaná rostoucími vládními výdaji na sociální zabezpečení, zdravotní péči a další výdajové programy pro staré. To pak může způsobit snížení vládních výdajů, které jsou primárně zaměřené na mladé.“ (Tosun 2005, s.3)

Z tohoto alarmismu potom řada autorů vyvozuje požadavek k akci:

- „Populační stárnutí vyvíjí tlak na veřejné penzijní systémy typu pay-as-you-go. Podstatné reformy jsou kvůli rozsahu těchto systémů v eurozóně nevyhnutelné.“ (Rother, Catenaro, Schwab 2003, s. 25),
- „Nutnost identifikovat a implementovat reformy veřejných penzí za měnících se demografických podmínek představuje akutní výzvu pro veřejnou politiku.“ (Bongaarts 2004, s.3)

3. VOODOO DEMOGRAFIE

Většina prací na téma populačního stárnutí je částečně založena na datech z demografických prognóz. Důvodem je, že tyto prognózy jsou podkladem pro analýzu důsledků demografických změn na ekonomiku současných států. Je obecně uznáváno, že vytvářet čistě ekonomické prognózy na desítky let dopředu je nereálné. Demografické prognózování je specifické v tom, že některé součásti budoucího demografického vývoje mohou být odhadnuty poměrně spolehlivě i na desítky let dopředu. Týká se to především počtu starých osob, které se už narodily. Jak uvádí Rosset: „současné trendy úmrtnosti neslibují žádná velká překvapení v dlouhodobém horizontu, proto můžeme z úmrtnostních tabulek s dostatečnou přesností vyvodit, kolik z těchto jedinců bude žít v těchto věkových skupinách.“ (Rosset 1964, s. 45)

I když tedy míry úmrtnosti lze modelovat poměrně spolehlivě, daleko větším problémem je prognózování porodnosti, kde jak uvádí Mullan: „Míry porodnosti, které jsou sociálně determinovány budou více pravděpodobně oscilovat než zůstat konstantní na určité projektované linii. Pravděpodobně budou kolísat dostatečně tak, aby ovlivnily věkovou strukturu populací, tak jak to učinily v poválečných letech. Někdy způsobí omládnutí populace, někdy zestárnutí. Je pravděpodobné, že stejně jako v minulosti, volatilita porodnosti bude hlavním faktorem budoucích populačních struktur. Oficiální projekce stárnutí však připomínají jen málo reálnou demografii ovlivněnou porodností. Je tomu tak proto, že oficiální projekce v sobě obsahují předpoklad stabilní úrovně porodnosti.“ (Mullan 2000, s. 61)

Ještě obtížnější je v demografických prognózách modelování mezinárodních migračních pohybů, které jsou díky nepředvídatelným změnám v národních migračních politikách v dlouhém období prakticky nepředvídatelné. Tento fakt vede Rosseta ke konstatování: „S prodlužujícím se horizontem ztrácí pochopitelně demografické prognózy na spolehlivosti. Z toho vyplývá paradox demografického prognózování, že jestliže má demografická předpověď ukázat plně důsledky dlouhodobých trendů, potom musí být dlouhodobá. V dlouhém období však ztrácí validitu.“ (Rosset 1964, s. 44) Tato skutečnost vedla amerického demografa Josepha Sprenglera k poněkud cynickému konstatování, že historie demografického prognózování je historií chyb. (Rosset 1964, s. 39)

Vezmeme-li v úvahu vratké teoretické základy populačních prognóz a jejich častá selhání v realitě, vyvstává otázka, proč jsou tyto předpovědi tak masivně využívány pro odhady budoucího demografického vývoje. A to zcela standardně do roku 2050, a neznáma i do roku 2100 či dokonce 2150. Částečnou odpovědí je potřeba dlouhodobých prognóz vývoje populace a následně vývoje penzijních systémů. Jiný pohled na tuto otázku nabízí Mullan: „Většina obav ohledně budoucího populačního stárnutí je odvozena od

populačních projekcí pro jejich nezpochybnitelný šokový účinek. Ovšem tyto populační projekce nejsou odhady budoucích populačních struktur. Místo toho jsou extrapolací toho, co už se skutečně stalo s několika poměrně rigidními předpoklady ohledně trendů v porodnosti a úmrtnosti. Z toho důvodu jsou konstruovány především za účelem zdůraznění důsledků budoucího průběhu již narozených věkových kohort. Obzvláště však abstrahují od nejdůležitějšího fluidního faktoru, který ovlivňuje strukturu populace – budoucí úroveň fertility.“ (Mullan 2000, s. 60)

Používání těchto demografických prognóz k šokovému dokumentování budoucích trendů, vedlo řadu autorů k pojmenování tohoto trendu pojmem voodoo či apokalyptická demografie. „Co je voodoo/apokalyptická demografie? Je to zjednodušená představa, že populační stárnutí má katastrofické důsledky pro společnost. Více konkrétně zahrnuje představu, že zvyšující se počty (nebo „tlupy“) starých lidí zruinují společnost v důsledky jejich požadavků na zdravotní a důchodový systém. Příbuzná představa je obava, že stárnoucí společnost uvaluje nefér cenu na mladší generace, která bude muset zaplatit potřeby rostoucí skupiny starších.“ (E.M.Gee, Gutman, G.M. 2000, s. 5)

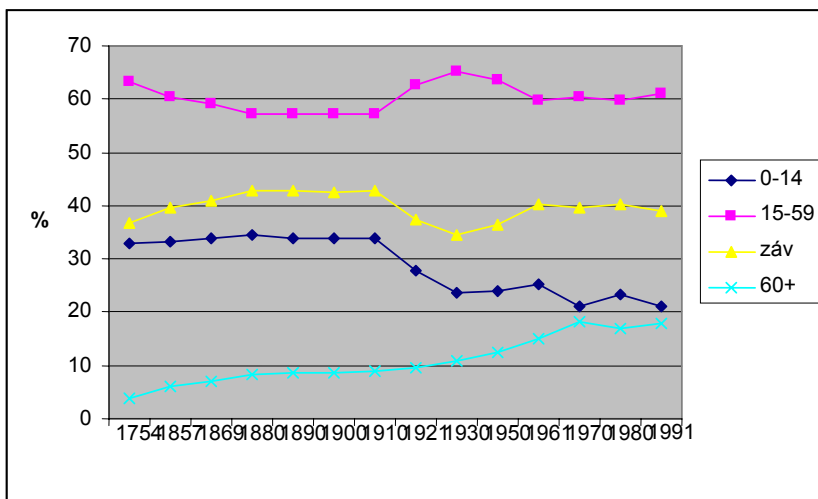
„Zneužití nebo desinterpretace demografických faktů ohledně stárnutí a starých lidí vedla k tomu, co někteří nazývají alarmistická či apokalyptická demografie.“ (McPherson 1998, s. 101) „Demografie se připojila, ne-li přímo nahradila ekonomii v označení ponuré vědy.“ (E. M. Gee, Gutman, G. M. 2000, s. 101)

V diskusích na téma dlouhodobých prognóz vývoje sociálních systémů, je relativně malá pozornost věnována otázce tempa dlouhodobého ekonomického růstu. Pravděpodobně proto, že je neprognózovatelné. Ovšem především tempo dlouhodobého ekonomického růstu zásadně ovlivní životní úroveň budoucích generací, a to jak seniorů, tak produktivních osob. Jak uvádí Schulz a kol.: „Stejně tak jako minulé a současné generace pomohly determinovat podobu dnešní společnosti, investice do strojů a lidí učiněné v následujících dekádách budou do značné míry spoluutvářet schopnost naší společnosti reagovat na budoucí stárnutí populace. Nemusíme se stát rukojmími demografických trendů a zastánců „voodoo demografie“. Kontury budoucnosti mohou být a budou formovány do značné míry rozhodnutími, které učiníme dnes. Je uklidňující vědět, že ekonomické volby, kterým čelíme v situaci populačního stárnutí nemusí být řešeny v ovzduší krize.“ (Schulz, Borowski, Crown 1991, s. 347)

4. REALITA STÁRNUTÍ

Dosavadní diskuse na téma ekonomických dopadů populačního stárnutí byla koncentrována na počty starých osob v populaci. Ovšem závislou populaci představuje jak seniorská, tak dětská složka populace. Při koncentraci na věkovou skupinu 65+ hrozí přílišné soustředění na problematiku starých osob v populaci. Ekonomickým problémem starých není to, že jsou staří, ale to, že nepracují. Stejná situace nastává i u mladé populace. Ekonomickou zátěž každé populace představují jak ti, kteří jsou příliš staří, aby mohli pracovat, tak ti, co jsou příliš mladí, než aby mohli pracovat. Ve většině případů se vývoj podílů dětské a staré populace pohybuje inverzním způsobem. Ve stárnoucí společnosti tak dochází ke snižování podílu dětské složky populace. Stárnoucí společnost, která vzniká především jako důsledek poklesu porodnosti je stejným národohospodářským problémem jako mládnoucí společnost vznikající v důsledku nárůstu porodnosti. Proto při analýze ekonomických dopadů stárnutí je nedostatečné koncentrovat se pouze na vývoj věkové skupiny seniorů. Pro ocenění ekonomické zátěže je potřeba zabývat se celkovým objemem závislé populace, popřípadě celkovým objemem produktivní generace.

Graf č. 2: Podíly hlavních věkových skupin v české populaci

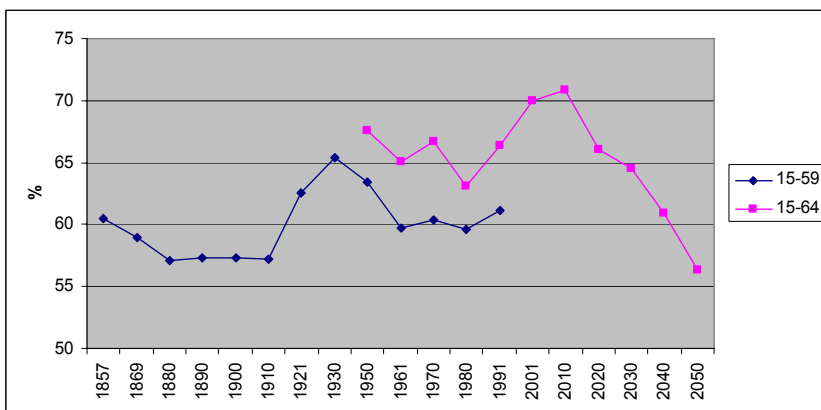
Zdroj dat: Srb (2004)

Poznámka: záv = závislí (součet 0-14 a 65+)

Jak uvádí Augustinovic a Concialdi: „Proces stárnutí populací je ze své podstaty cyklický. Jeden ze dvou obvyklých příčin stárnutí populace, porodnost, by neměla být vázána pouze k současné relativně nízké úrovni. Naopak výrazně vysoké hodnoty porodnosti z padesátých let minulého století (babyboom) a jeho echo v druhé

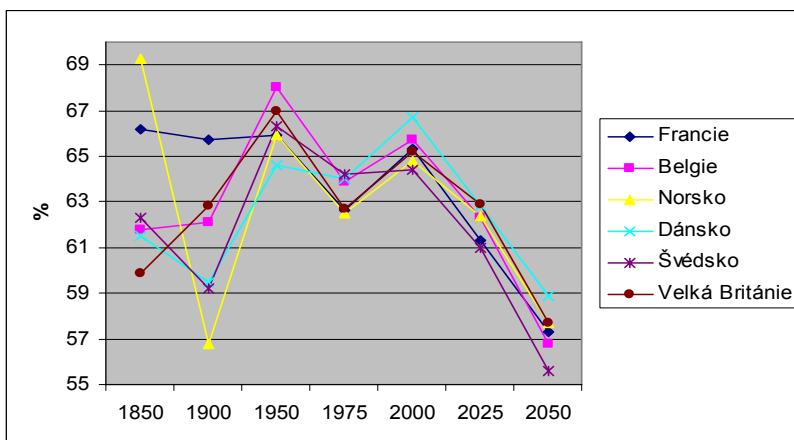
polovině let sedmdesátých budou hlavními determinanty penzijních systému okolo roku 2020 a později okolo roku 2050. Tento jev pak způsobí významné oscilace ve věkové struktuře a v indexu stáří evropské populace v následujících padesáti letech. Vezmeme-li v úvahu extrémně dlouhý časový horizont plánování penzijních kontraktů, rozumné návrhy penzijních reforem by se neměly zastavit na nebezpečném horizontu 2020, ale měly by se pokusit učinit penzijní systémy odolné vůči dlouhodobým oscilacím.“ (Augusztinovics 2001, s.2). „Ekonomický dopad budoucí demografické změny (tak zvané břímě uvalené na budoucí generaci) je významně nadhodnoceno ukazateli indexu stáří, protože podíl mladé závislé generace bude klesat. Celkový index závislosti „nebude vyšší, až půjde generace baby-boomu do důchodu, než tehdy, když byla ve školách.“ (Concialdi 2000, s. 22)

Graf č. 3: Oscilace podílu věkové skupiny 15-59; 15-64 v českých zemích. 1857 - 2050

Zdroj: 1857 - 1940: Srb (2004); 1950-2001: ČSÚ (2003) a 2010 - 2050: ČSÚ (2003)b

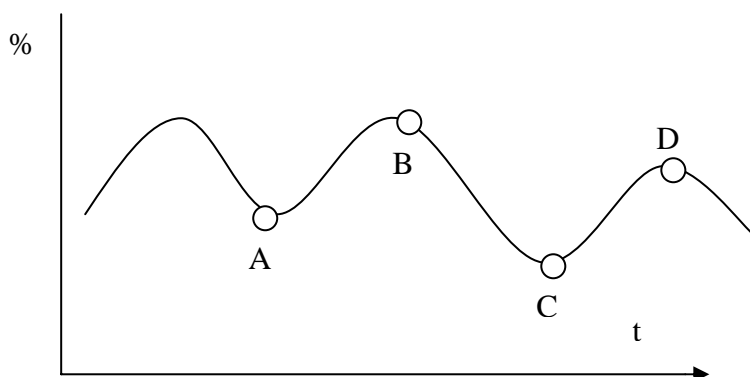
Graf č. 4: Oscilace podílu věkové skupiny 15 - 64 ve vybraných zemích. 1850 - 2050

Zdroj: 1850 - 1900: Rosset (1964); 1950 - 2050: UN (2002)

Lze vyslovit hypotézu, že podíl věkové skupiny 15-64 na celkové populaci podléhá oscilacím, tak jak do produktivní složky populace dorazí či naopak odejde silná generace. Inverznímu oscilačnímu pohybu potom podléhá zbytková závislá populace. Verifikace této hypotézy by vyžadovala dlouhodobé řady údajů o vývoji věkové skladby ve více zemích a její očištění o jednorázové události typu válek či epidemií. Modelově by oscilace produktivní věkové skupiny mohla vypadat následovně:

Obrázek 1: Modelová oscilace podílu věkové skupiny 15 - 64:

Jestliže vývoj věkové skladby probíhá v dlouhodobých oscilacích, potom je stárnutí populace pouze dočasným jevem, protože díky biologickým limitům nemůže probíhat donekonečna. Dříve nebo později dojde k jeho zastavení. Standardní interpretace důsledků demografické změny je ovlivněna výchozím bodem analýzy. Jestliže se posouváme z bodu A do bodu B nebo z bodu C do bodu D, dochází ke zlepšení indexu celkové závislosti. Jestliže se posouváme z bodu B do bodu C, potom dochází ke zhoršování celkového indexu závislosti. Právě v této fázi se nacházejí vyspělé země, kdy generace poválečného baby boomu již dorazila do pracovní síly. Nyní čelí perspektivě zhoršování celkového indexu závislosti po dobu několika desetiletí až do bodu C, kdy dojde k opětovnému zvratu cyklu. Tento zvrát nastane tehdy, až zestárlá generace baby boomu začne definitivně opouštět populační struktury. Analýzy počínající v bodu B a končící v bodu C pak budou mít největší šokový efekt, protože bude docházet ke zhoršování demografické situace. Pro ČR to znamená přibližně období let 2010-2060. Pro vyspělé země, které prožily baby-boom po druhé světové válce je posunut o dvacet let zpět. Jedná se právě o období (většinou 2000-2050), které je pokryto většinou demografických prognóz, které na něm dokládají alarmující dopady stárnutí populace, s tím, že jejich horizont končí obvykle okolo sedla v bodě C, po jehož překonání začne většina populací vyspělých zemí opět mládnout.

Pro funkčnost sociálních systémů to teoreticky znamená, že by se pro jejich dlouhodobé mezigeneračně vyrovnané hospodaření měly vytvářet přebytky v demografické fázi okolo vrcholu cyklu a deficity během fáze okolo sedla. Podobně jako u stabilizační fiskální politiky by v případě demografické expanze mělo docházet k fiskálním přebytkům, které by kompenzovaly fiskální deficity v letech demografické kontrakce. Problémy s realizací této koncepce jsou stejného typu morálního hazardu jako u stabilizační politiky. Je těžké zabránit utrácení přebytků v příznivých letech a s prázdnými rezervními fondy pak na vrcholu cyklu čelit perspektivě zhoršování důchodového účtu v následném období.

Koncentrace na celkovou skupinu závislých, respektive na celkový index závislosti, je zásadní pro zhodnocení ekonomických dopadů populačních trendů. Zdůrazňování problémů stárnutí nadhodnocuje jejich ekonomický dopad, protože nebere v úvahu zmenšující se podíl dětské složky v populaci. „Obavy z populačního stárnutí poskytují paradoxní doplněk k déle zažité obavě ohledně demografických trendů na zbytku planety – příliš mnoho dětí. Zatímco hlavní obava týkající se Jihu či Třetího světa je populační exploze, speciální obava ohledně Severu je populační stárnutí.“ (Mullan 2000, s.85) Rozvojové země silně zápasí s vysokým podílem dětské závislé populace, která ekonomicky silně zatěžuje produktivní potenciál těchto zemí. Oproti zemím, kde hlavní složku populace představují děti do patnácti let jsou stárnoucí společnosti z řady důvodů v lepší situaci. Za prvé ve

znalostní ekonomice je potenciálně řada seniorů schopna práce a pravděpodobně s větším etickým oprávněním než jaké má dětská práce v rozvojových zemích. Dále, podíl seniorů i ve stárnutím nejvíce zasažených zemích jako je Japonsko nebo Itálie je výrazně nižší, než jaký je podíl dětské složky v řadě rozvojových zemí. Je paradoxem nazývat věkové pyramidy v rozvojových zemích progresivními a v zemích vyspělých regresivními. V čem spočívá progresivita u společností, které jsou zatíženy starostí o základní potřeby této mladé složky populace tak, že nejsou schopny ji zajistit dostatečné vzdělání a zainvestovat tak do jejich lidského kapitálu, který by přinášel výnosy v budoucnu.

Tabulka č. 3: Věková skladba rozvojových zemí, rok 2002

	věk 0 - 14	věk 15 - 64	věk 65+
Etiopie	45,7	51,5	2,8
Irán	30,8	64,4	4,7
Nepál	40,4	55,8	3,8
Filipíny	36,5	59,6	3,9
Uganda	49,0	49,1	1,9

Zdroj: World Bank (2004)

Naopak stárnutí je možno vnímat jako příležitost pro transfer znalostí, klesající počty mladých, jako příležitost více investovat na hlavu do vzdělání a do celkové kultivace lidského potenciálu, který je v nich ukryt. Méně mladých lidí znamená pro ně větší možnost studovat na univerzitách, uplatnit se na trhu práce, více bytů, více infrastruktury na hlavu. Jak uvádí Rabušic: „Ale především, přestaňme chápat stárnutí populace jako problém a učíme ji v duchu nedávno vydané zprávy OSN “největší společenskou výzvou 21. století”. V kontextu všeobecného lamentování se totiž není možné podívat nad tím, že i v diskursu veřejného mínění je stárnutí populace vnímáno značně negativně, kdy více než 70 % českých obyvatel hodnotí stárnutí české populace jako něco špatného.“ (Rabušic 2002, s. 14)

5. STÁRNUTÍ A EKONOMICKÁ AKTIVITA

Ekonomické aspekty stárnutí populace jsou úzce svázány s věkem odchodu do důchodu. Ten je však často nezávislý či dokonce v protikladu k demografickému vývoji. Věk odchodu do důchodu se často snižoval tehdy, když docházelo k růstu délky dožití. Jak uvádí například Gruber a Wise ve své přehledové studii: „Populace ve všech vyspělých zemích rychle stárnou a průměrná délka života se zvyšuje. Ovšem starší pracovníci opouštějí pracovní sílu v mladších a mladších letech. V některých zemích pracovní participace mužů věku 60 - 64 let poklesla v posledních 30 letech o 75%. Tento pokles zesiluje populační trendy a přispívá k růstu poměru důchodců vůči pracujícím. Dohromady pak tyto trendy dostávají pod mimořádný tlak finanční stabilitu důchodových systémů po celém světě.“ (Gruber, Wise 1997, s.1)

Typicky je tento trend doložitelný například na vývoji důchodového systému v Německu, jak dokumentuje Boersch-Supan a Wilke: „Německý systém důchodového pojištění začal jako plně fondový systém s povinným věkem odchodu do důchodu 70 let, kdy očekávaná délka dožití u mužů byla méně jak 45 let. V současnosti je očekávaná délka dožití pro muže více jak 75 let, ale průměrný věk odchodu do důchodu je méně než 60 let a ještě méně ve Východním Německu.“ (Boersch-Supan, Wilke 2004, s.4)

Dynamickému demografickému vývoji se nepřizpůsobuje rigidní nastavení hospodářské politiky, které v oblasti posunu věku do důchodu čelí silnému odborářskému a zaměstnaneckému tlaku. Jak uvádí Rabušic: „Nemají proto návrhy na řešení důsledků stárnoucí populace, které jsou u nás slyšet stále silněji jak v odborných, tak politických kruzích, poněkud zvrácenou logiku: systém sociálního státu ponecháme takový, jaký je, a budeme se snažit k němu přizpůsobit strukturu populace? Nezapřaháme náhodou povoz před koně? Nebylo by zcela v logice věci přizpůsobit systém tak, aby vyhovoval populačním strukturám?“ (Rabušic 2002, s. 13)

Tabulka č. 4: Míra zaměstnanosti; věková skupina 15 - 64; 2003

	celkem	muži	ženy
Dánsko	75,1	79,6	70,5
Velká Británie	71,8	78,1	65,3
Rakousko	69,2	75,8	62,8
Česká republika	64,7	73,1	56,3
EU 25	62,9	70,8	55,1
Španělsko	59,7	73,2	46,0
Slovensko	57,7	63,3	52,2
Itálie	56,1	69,6	42,7
Polsko	51,2	56,5	46,0

Zdroj: Eurostat

V mezinárodních srovnáních existují značné rozdíly v míře zaměstnanosti. Rozdíly v celkové výši jsou determinovány především odlišnostmi v pracovní participaci žen, rozdílným věkem odchodu do důchodu a rozdíly v míře nezaměstnanosti. „Ve většině vyspělých zemí byly převládajícími trendy zaměstnanosti v poválečném období nárůst pracovní participace žen a nárůst předčasných odchodů z pracovní aktivity do penze“ (Jackson 1998, s. 112). Rozdíly v celkové míře zaměstnanosti v populaci jsou generovány jednak rozdíly ve velikosti demografické věkové skupiny 15 - 64 a následně skutečnou mírou zaměstnanosti v této věkové skupině. Následující tabulka dokládá výrazně silnější efekt druhého faktoru.

Tabulka č. 5: Rozklad celkové míry zaměstnanosti populace.

	podíl věkové skupiny 15 - 64 v populaci (1)	míra zaměstnanosti věkové skupiny 15 - 64 (2)	míra zaměstnanosti populace (1) x(2)
Rakousko	67,9	69,2	47,0
ČR	70,5	64,7	45,6
EU 25	67,6	62,9	42,5
Slovensko	70,4	57,7	40,6
Itálie	67,4	56,1	37,8

Zdroj: Tabulky 2 a 4

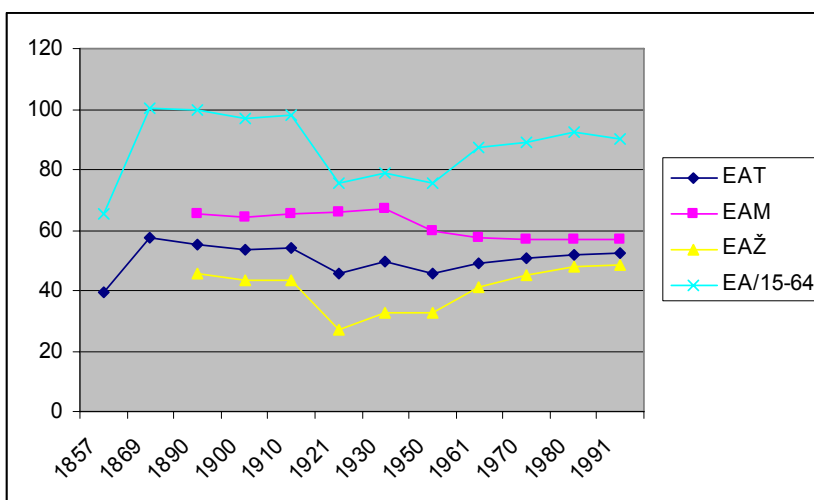
Například česká společnost prošla v období 1990-2000 demografickou změnou, spočívající v poklesu porodnosti a prodlužování délky dožití. Tato skutečnost ovlivňuje možnosti a meze hospodářské politiky. Nicméně demografické změny nejsou v současnosti primární příčinou problémů penzijního systému. Hlavním faktorem deficitů v tomto období nebylo stárnutí populace či rostoucí počet seniorů, ale pokles zaměstnanosti a předčasné odchody do důchodu. Důchodový systém se tak nedostával do potíží v důsledku objektivních demografických trendů, ale protože rostl počet zákonných důchodců, nezaměstnaných a osob mimo ekonomickou aktivitu. Podíl obyvatel v produktivním věku se v období 1991 - 2001 zvýšil o 320 tisíc osob (MF 2005). Zhruba ve stejném období (1990-2000) poklesl počet zaměstnanosti z 5.351 tis. osob na 4.590 tis. osob (Spěváček 2002, s. 247), což znamená pokles o 760 tisíc osob. Silně poklesly především míry ekonomické aktivity ve věkových skupinách nad 55 let.

Tabulka č. 6: Ekonomická aktivita¹ dle věkových skupin, rok 2002

	55 - 65		55 - 65
Švédsko	71,4%	Španělsko	42,7%
Švýcarsko	66,1%	ČR	42,0%
Japonsko	65,8%	Francie	35,6%
USA	60,2%	Rusko	33,6%
Estonsko	55,3%	Itálie	29,9%
Velká Británie	55,2%	Rakousko	29,8%
Irsko	49,3%	Polsko	29,7%
Austrálie	49,0%	Maďarsko	26,7%
Německo	43,2%	Slovensko	26,4%

Zdroj: SBD (2003)

Graf č. 5: Ekonomicky aktivní obyvatelstvo v českých zemích 1857 - 1991

Zdroj: Srb (2004)

Poznámka:

EAT = míra ekonomické aktivity celkem

EAM = míra ekonomické aktivity mužů

EAŽ = míra ekonomické aktivity ženy

EA/15-64 = míra ekonomické aktivity věkové skupiny 15-64

¹ Ekonomicky aktivní = všichni zaměstnaní, nezaměstnaní a vojáci.

6. STÁRNUTÍ A PENZIJNÍ SYSTÉM

Penzijní systémy typu PAYG jsou založeny na principu toho, že během produktivního věku pojištěnec odvádí platby důchodového pojištění, které jsou průběžně používány na výplatu důchodů současných penzistů. Výplaty důchodů současných produktivních zaměstnanců budou pokryty z daní a příspěvků budoucích poplatníků. Systém tak od sebe odděluje příspěvky a výplatu dávek, které jsou od sebe generačně odtrženy. Systém je založen na mezigenerační smlouvě, od které plátcí penzijního pojištění očekávají, že oni budou dnes přispívat na důchody současných seniorů a mladší generace bude v budoucnu platit důchody jim. Tato smlouva je pak podložena státní garancí a povinnou účastí zaměstnanců ve většině průběžných penzijních systémů.

Komplikaci pro realizaci této mezigenerační smlouvy představuje demografický vývoj, který mění rozložení četnosti věkových skupin a vytváří zářezy a výstupy v demografickém stromě. Nejvýhodnější pro účastníka průběžného penzijního systému je situace, kdy generace +1 je méně početná a generace -1 více početná než jeho vlastní. Naopak nejhorší je pro poplatnickou generaci situace opačná. Stárnutí populace představuje pro poplatnickou generaci přechod od více k méně výhodným populačním strukturám. Samo o sobě však stárnutí obyvatelstva neznámá ohrožení fungování průběžných systémů důchodového zabezpečení. Znamená pouze to, že pro poplatnickou generaci již nebude tak výhodné jako bylo pro předchozí generace. Imaginární první generace na tom byla nejlépe, protože pobírala dávky aniž by do systému přispívala, imaginární poslední generace prohrává, protože platila, ale nedostane nic.

Změny demografických parametrů modifikují věkovou skladbu populace a způsobují, že pro rozdílné generace existují výrazné rozdíly v objemu odvedených příspěvků a obdržených dávek. Podstatou problému populačního stárnutí v existujících penzijních systémech je skutečnost, že budoucí generace již nemohou očekávat tak výhodné poměry jako ty předchozí. Je však možná odlišná formulace problému. Jestliže vezmeme v úvahu oscilaci věkových struktur, potom problémem nejsou příliš nízké penze v budoucnu, problémem jsou příliš vysoké penze dnes.

PAYG systémy využívají princip mezigenerační redistribuce, který díky demografickým změnám a změnám v nastavení parametrů systému vytváří své vítěze a poražené. Často je argumentováno tím, že proces populačního stárnutí dostává penzijní systém do zásadních potíží. Ovšem vhodnou úpravou současných parametrů penzijního systému lze dosáhnout jeho vyrovnanosti při jakémkoliv demografickém vývoji. „Nevyhnutelnost“ zásadních penzijních reforem je tak spíše než snahou o finanční vyrovnanost, pokusem o komplexnější změnu penzijního systému. V rámci boje proti populačnímu stárnutí je

navrhována změna současných redistribučních toků. Jak uvádí Slavík a Rutárová: „Je nutné se soustředit na skutečnost, že v penzijním systému jde v první řadě o zajištění toku zboží a služeb (tj. reálné spotřeby) pro generaci v poproduktivním věku. Jde o záležitost redistribuční ve smyslu, že vytvořený produkt je rozdělen mezi spotřebu osob v produktivním a poproduktivním věku. Penzijní problém není tedy záležitost primárně finančního charakteru, přestože finance hrají roli prostředníka v redistribučním procesu a transferu kupní síly.“ (Slavík – Rutárová 2005, s. 354)

Tabulka č. 7: Výdaje na staré jako podíl na HDP a sociálních výdajích.

	Výdaje na staré ² jako podíl na HDP (%)		Výdaje na staré jako podíl na sociálních výdajích	
	1997	1980	1997	1980
Rakousko	10,6	9,0	36,8	34,0
Finsko	8,5	6,1	29,1	30,9
Německo	11,5	10,8	38,4	40,5
Španělsko	8,7	6,2	40,8	35,3

Zdroj: Rodriguez-Pose 2002; s. 86; Data Eurostat.

Hlavním parametrem ovlivňujícím finanční vyrovnanost současných průběžných důchodových systému je věk odchodu do důchodu. Diskuse o jeho posunu jsou skutečností, která výrazně politizuje a medializuje spor ohledně optimálního postupu vyrovnání účtů důchodového pojištění. Je vytvářena interpretace problému stylem populace stárne, věk odchodu do důchodu není možné ze sociálních důvodů zvyšovat, proto je nutná reforma systému. Co se těmito reformami má na mysli? Většinou je to slabší či silnější odklon od kontinentálně převažujícího průběžného systému k nějaké formě fondového. Ovšem demografický problém je výzvou stejně tak pro průběžný jako pro fondový systém. Jak uvádí Rusnok: „Existuje nebezpečí, že se soustředí příliš mnoho pozornosti na to, jakým způsobem jsou penze financovány, zatímco příliš málo pozornosti bude soustředěno na problém, který je s ohledem na národohospodářské náklady stárnutí populace mnohem závažnější. Ekonomické náklady důchodových programů jsou nejlépe vyjádřeny platbami za dávky, které poskytují. Tyto platby jsou rovněž hlavním kanálem, který působí na hospodářství. Pokud stárnutí společnosti vede ke zvýšení těchto nákladů na nežádoucí úroveň, pak přízpůsobení bude pravděpodobně vyžadovat zvýšení důchodového věku a snížení důchodových dávek. Změna způsobu financování penzí změní rozložení těchto nákladů ve společnosti, ale v zásadě nezmění jejich velikost.“ (Rusnok 2001, s. 13). „Jedním z nejvýraznějších rysů současné debaty je ostrá kritika veřejných penzijních programů s průběžným financováním (*pay-as-you-go*), které jsou základním nástrojem poskytování důchodů v mnoha průmyslových zemích. Po

² Old-age expenditure

desetiletí byly tyto programy všeobecně nahlíženy jako hodnotné sociální a ekonomické instituce. Dnes jsou často obviňovány jako příliš drahé, vycházející ze zastaralé sociální filozofie s nepříznivými důsledky pro hospodářství. Předcházející konsenzus v podpoře těchto PAYG veřejných schémat byl značně ochromen.“ (Rusnok 2001, s. 1)

7. ZÁVĚR

Populační stárnutí představuje jednu z obav současnosti. Odborné analýzy, média i politická prohlášení straší budoucím demografickým vývojem a stárnutí populace je považováno za hrozbu budoucího fungování sociálních systémů. Populační stárnutí je však přirozený, cyklický a konečný proces. Ve vyspělých zemích již probíhá déle než dvě století, které byly obdobím hospodářského růstu a rozvoje sociálních systémů. Stárnutí nehrozí zlikvidovat současné důchodové a zdravotní systémy, pouze vynucuje změnu jejich současného nastavení.

V této studii jsem se pokoušel nabídnout odlišný pohled na problematiku populačního stárnutí. Snažil jsem se poukázat na jeho přirozenost v kontextu dlouhodobého demografického vývoje. Hlavní výhradou oproti apokalyptickým demograficko-ekonomickým prognózám je jejich ukotvení v předpokladech vycházejících ze současných reálií. Životní úroveň budoucích generací však zásadně ovlivní především dlouhodobý ekonomický růst, jehož výše je neprognózovatelná. Další významnou proměnnou ekonomického vývoje budoucnosti bude míra zaměstnanosti. Zatímco analýze stárnoucí populace je věnována mimořádná pozornost, dlouhodobě klesající míře zaměstnanosti ve většině vyspělých zemí je věnována pozornost menší. Ekonomický problém stárnoucí populace nespočívá v tom, že je příliš mnoho starých lidí, ale v tom, že příliš mnoho lidí nepracuje.

Pro zhodnocení dopadu populačního stárnutí na národní hospodářství je určující, že demografický vývoj pouze nastavuje velmi široké limity pro tvorbu hospodářské politiky. Teprve konkrétní nastavení penzijního systému vytváří ze zaměstnaných důchodce. Věk odchodu do důchodu je politicky nastavená a měnitelná hranice, která zásadně ovlivňuje finanční stabilitu současných států blahobytu. Její význam je klíčový z toho důvodu, že především z pohledu penzí zatěžují fiskální systém noví důchodci hned dvakrát. Za prvé tím, že přestanou pracovat, čímž přestanou vytvářet hodnoty a platit daně. Za druhé pak zatíží celý systém tím, že z něj začnou odčerpávat dávky důchodového zabezpečení. Ovšem tento problém není způsoben samotným procesem demografického stárnutí, ale právě tím, v jakém věku umožňují sociální systémy odchody z pracovní aktivity.

8. POUŽITÁ LITERATURA

AUGUSTINOVICZ, M. (2001): Discussion Notes For the Working Group on the Economic Aspects of Ageing (WGEA). First Expert Seminar in Preparation for the Ministerial Conference on Ageing 8-10 January 2001, Geneva. www.unece.org/ead/pau/age/berl/wg1.pdf.

BOERSCH-SUPAN A. – WILKE, B. CH. (2004): The German Public Pension System: How It Was and How It Will Be. NBER Working Paper No. 10525. www.nber.org/papers/w10525.

BONGAARTS, J (2004): Population Aging and The Rosiny Costs of Public Pensions. Working Papers no 185/2004. Policy Research Council. Population Division. www.popcouncil.org/publications/wp/prd/rdwplist.html.

CONCIALDI (2000): Demography, the Labour Market and Competitiveness. In: G. Hughes and J. Stewart (eds): Pensions in the European Union: Adapting to Economic and Social Change. Kluwer Academic Publishers, Boston/Dordrecht/London.

ČSÚ (2003)a: Vývoj věkové struktury obyvatelstva a její tendence. ČSÚ Praha.

ČSÚ (2003)b: Projekce obyvatelstva České republiky. ČSÚ Praha. 2003.

EUROPEAN COMMISSION (2004): The social situation in Europe. Luxemburg.

GEE, E.M, - GUTMAN, G.M. (2000): The Overselling of Population Aging. Oxford University Press 2000.

GRUBER, J. – WISE, D. (1997): Social Security Programs and Retirement Around the World. NBER Working Paper No. 6134 www.nber.org/papers/w6134.

HAUNER, D. (2005): Aging: Some Pleasant Fiscal Arithmetic. IMF Working Paper. WP 05/71. April 2005.

IMF (2004): Can Europe Afford To Grow Old? Finance and Development. June 2004. p. 21.

JACKSON, W. A. (1998): The Political Economy of Population Aging. Edwar Elgar Publisihing. 1998.

McPHERSON, B. D. (1998): Aging as a social process. 3 rd edition. Hartcourt Brace 1998.

MF (2005): Makroekonomická predikce ČR. Říjen 2005. Ministerstvo financí ČR. www.mfcr.cz.

MULLAN (2000): The Imaginary Time Bomb. Why an Ageing Population Is Not A Social Problem. Tauris. London.

OECD (1988): Reforming Public Pensions. OECD 1988.

OECD. (1998): Maintaining Prosperity in an Ageing Society. Paris: OECD Publications.

RABUŠIC, L. (1994): Česká populace stárne. Masarykova univerzita Brno. 1994.

RABUŠIC, L. (2002): Stárnutí populace jako pohroma nebo jako sociální výzva? VUPSV Praha.

RODRIGUEZ-POSE, A. (2002): The European Union. Economy, society and polity. Oxford University Press. 2002.

ROSSET, E. (1964): Aging process of population. Pergamon Press. 1964.

RUSNOK, J. (1999): Poznámky k ekonomii veřejných penzí In Šaroch, S., Žák, M.: Česká ekonomika a ekonomická teorie. Academia Praha 2004; s. 198-212.

SBD (2003): Statistisches Jahrbuch. Statistisches Bundesamt Deutschland. Wiesbaden. 2003.

SCHULZ, J.H. – BOROWSKI, A. – CROWN, W.H. (1991): Economics of Population Aging. Auburn House. 1991.

SINN, H. W. – UEBELMESSER, S. (2001): When will the Germans Get Trapped in their Pension System? NBER Working Paper No. w8503; (October 2001) www.nber.org/papers/w8503.

SIEBERT, H. (2005): The German Economy, beyond the social economy. Princeton University Press.

SLAVÍK, M. – RUTÁROVÁ, R.(2005): Příspěvek do diskuse o reformě penzijního systému. Politická ekonomie 3/2005. s. 349-368.

SPĚVÁČEK, V. (ed.) (2002): Transformace české ekonomiky. Praha, Linde, 2002.

SRB, V. (2004): 1000 let obyvatelstva českých zemí. Nakladatelství Karolinum 2004.

SUPAN (2001): Labor market effects of population aging. Working paper 8640. NBER. Cambridge MA 2001. www.nber.org/papers/w8640

TOMEŠ, Z. (2005): Demografie české důchodové reformy. Národohospodářský obzor 2/2005. ESF MU Brno 2005.

TOMEŠ, Z. (2005): Je populační stárnutí ekonomickou hrozbou? In Hospodářská politika v tranzitivních ekonomikách. VŠB TU Ostrava. 2005.

TOSUN, M. S. (2005): Global Aging and Fiscal Policy With International Labour Mobility: A Political Economy Perspective. IMF Working Paper WP 05/140. July 2005.

UNITED NATIONS (2002): World Population Aging, 1950–2050. New York: United Nations.

WORLD BANK (1994): Averting the Old-age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth. Oxford: Oxford University Press.

WORLD BANK (2004): World Development Indicators. World Bank Washington. 2004.

V roce 2005 vyšlo:

WP č. 1/2005

Petr Chmelík: Vliv institucí přímé demokracie na hospodářskou politiku ve světle empirického výzkumu

WP č. 2/2005

Martin Kvizda – Jindřiška Šedová: Privatizace a akciové společnosti – k některým institucionálním aspektům konkurenceschopnosti české ekonomiky

WP č. 3/2005

Jaroslav Rektourek: Přístup k inovacím v České republice. Současný stav a možné směry zlepšení.

WP č. 4/2005

Milan Víturka – Vladimír Žitek – Petr Tonev: Regionální předpoklady rozvoje inovací

WP č. 5/2005

Veronika Bachanová: Analýza kvality regulace České republiky

WP č. 6/2005

Hana Zbořilová - Libor Židek: Washingtonský konsenzus v české ekonomické praxi 90. let

WP č. 7/2005

Osvald Vašíček and Karel Musil: The Czech Economy with Inflation Targeting Represented by DSGE Model: Analysis of Behaviour

WP č. 8/2005

Zdeněk Tomeš: Je stárnutí populace výzvou pro hospodářskou politiku?